

الْحَمْدُ لِلَّهِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ

سرشناسه:	حسین زاده شانه‌چی، غلامحسن، ۱۳۵۲ -
عنوان و نام پدیدآور:	تاریخ اسلام در آسیای میانه و قفقاز / غلامحسن حسین زاده شانه‌چی.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۳.
فروست اصلی:	مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ ۱۳۹۳/۹۸/آ۴۹
فروست فرعی:	پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ ۴۳
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۱۹۵-۸۷۶-۵
وضعیت فهرست نویسی:	فیپا
یادداشت:	یادداشت .
موضوع:	اسلام -- تاریخ
موضوع:	آسیای مرکزی -- تاریخ
موضوع:	قفقاز -- تاریخ
شناسه افزوده:	جامعه المصطفی ﷺ العالمية. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
رده بندی کنگره:	۱۳۹۳ ت ۵ ح / DK۸۵۶
رده بندی دیویی:	۹۵۸/۴۰۷
شماره کتابشناسی ملی:	۳۵۴۳۱۶۶

تاریخ اسلام در آسیای میانه و قفقاز

غلامحسن حسین زاده شانہ چی

مرکز بین المللی
ترجمہ و نشر المصطفیٰ ﷺ

تاریخ اسلام در آسیای میانه و قفقاز

مؤلف: غلامحسن حسین زاده شانه‌چی

چاپ اول: ۱۳۹۳ ش / ۱۴۳۵ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: نارنجستان ● قیمت: ۲۳۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

مراکز فروش:

- قم، چهارراه شهدا، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸. تلفکس: ۰۲۵-۳۷۸۳۹۳۰۵-۹
 - قم، بلوار محمدامین، سه‌راه سالاریه. تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۰۶ - فکس: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۴۶
 - تهران، خیابان انقلاب، بین خیابان وصال شیرازی و قدس، نبش کوچه اسکو، پلاک ۱۰۰۳. تلفن: ۰۲۱-۶۹۷۸۹۲۰
 - مشهد، خیابان امام رضا علیه السلام، خیابان دانش شرقی، بین دانش ۱۵ و ۱۷. تلفن: ۰۵۱۱-۸۵۴۳۰۵۹
- pub.miu.ac.ir miup@pub.miu.ac.ir

با سپاس از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

- مدیر انتشارات: محمدسعید پناهی
- معاونت تولید: تورج روحانی
- ناظر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: محمدباقر شکری
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی
- آماده‌ساز: سید محمد جعفری
- صفحه‌آرا: محمد خسروبیگی
- ویراستار: سید رضا هدایتی
- نمونه‌خوان: محسن خلیلیان

سخن ناشر

تحولات اجتماعی و مقتضیات نوپدید دانش‌ها و پیدایش دانش‌های نو، نیازهایی را به وجود آورده که پاسخ‌گویی به آن، ایجاد رشته‌های تحصیلی جدید و تربیت چهره‌های متخصص را ضروری می‌نماید. از این رو کتاب‌های آموزشی نیز باید با توجه به این دگرگونی‌ها تألیف شود.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش‌پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه‌چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

از طرفی بالندگی مراکز آموزشی در گرو نظام آموزشی منسجم، قانون‌مند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و به روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه نشاط علمی مراکز آموزشی را در پی دارد.

در این بستر، حوزه‌های علوم دینی به برکت انقلاب شکوهمند اسلامی، سالیانی است که در اندیشه اصلاح ساختار آموزشی و بازنگری متون درسی‌اند.

«جامعه المصطفی ﷺ العالمية» به عنوان بخشی از این مجموعه که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون درسی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون درسی در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

«مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ» با قدردانی و سپاس از فاضل ارجمند جناب آقای غلامحسن حسین‌زاده شانه‌چی کتاب تاریخ اسلام در آسیای میانه و قفقاز و تمام عزیزانی که در تولید این اثر همیاری و هم‌فکری داشته‌اند، آن را به جویندگان فرهنگ و اندیشه ناب اسلامی تقدیم می‌کند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

مقدمه پژوهشگاه بین المللی المصطفی ﷺ

حقیقت مداری اصیل ترین و زیباترین راز هستی، و حقیقت طلبی ماندگارترین و برترین گرایش آدمی است.

داستان پر رمز و راز حقیقت جویی بشر، سرشار از هنرنمایی مؤمنان، مجاهدان و عالمانی است که با تمسک و پای بندی به حقیقت بی متها، در مصاف بین حق و باطل، سربلندی و شرافت ذاتی حق را نمایان ساخته اند و در این میان، چه درخشندگی چشم نوازی در اسلام عزیز است که علم را، به ذات خود، شرافت مند و فخیم دانسته و از باب تا محراب کائنات را سراسر علم، عالم و معلوم می نمایند و در مکتب آن، جز اولوالعلم و راسخان در مسیر طلب دانش، کسی را توان دستیابی به گنجینه های حکمت نیست.

علم برخاسته از وجدان پاک و عقل سلیم، در پرتو انوار آسمانی وحی، هم به فرد کمال انسانی، عظمت روحی و رشد معنوی می بخشد و فکر، اندیشه و خیال او را به پرواز درمی آورد، و هم جامعه را سمت و سوی سعادت مندانه بخشیده و آن را به جامعه ای متمدن و پیش رو متحول می کند. بی توجهی و یا کوتاه فکری است اگر فرد و جامعه ای به دنبال عزت، استقلال، هویت، امنیت، سعادت و

سربلندی مادی و معنوی باشند، اما آن را در صراطی غیر از حقیقت‌طلبی، علم‌اندوزی و حکمت‌مداری الهی طلب نمایند.

انقلاب سراسر نور اسلامی ایران که داعیه جهانی‌سازی کلمه الله و برپایی تمدن جهانی اسلام را داشته، و فروپاشی و افول تمدن‌های پوشالی غرب و شرق را به نظاره نشسته است، با اندیشه فقاهتی در اداره حکومت و نظریه مترقی «ولایت فقیه»، طرازی از مسئولیت‌ها و مأموریت‌های حوزه‌های علمیه و روحانیت را عرضه نمود که امید و نشاط را نه تنها در شیعیان و مسلمانان، بلکه در دل تمامی آزادی‌خواهان و حق‌طلبان سراسر جهان زنده ساخت. در این راستا، رهبر فرزانه انقلاب (مدظله) با عزمی مصمم و با تمامی توان، همچون پیر و مراد خود خمینی کبیر رحمته‌الله، در صحنه حاضر شده و بر خطورت و فوریت حرکت فراگیر و بی‌وقفه همه‌توان‌مندی‌ها و اراده‌ها جهت تحقق جنبش نرم‌افزاری و نهضت تولید علم، و تحول در علوم انسانی و نیز یافتن راه‌های میان‌بر و دانش‌فزا در این خصوص، تأکید ورزیده و پیشرفت این مهم را راهبری و رصد می‌کنند.

جامعه المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم العالمية، نمادی درخشان از این رسالت جهانی و همت بین‌المللی انقلاب اسلامی است که بار مسئولیت تربیت مجتهدان، عالمان، محققان، متخصصان، مدرسان، مبلغان، مترجمان، مربیان و مدیران پارسا، متعهد و زمان‌شناس را بر دوش داشته و با تبیین، تولید و تعمیق اندیشه دینی و قرآنی و گسترش مبانی و معارف اسلامی، به نشر و ترویج اسلام ناب محمدی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و معارف بلند و تابناک مکتب اهل بیت علیهم‌السلام جامه تحقق می‌پوشاند.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز که مهمترین و گسترده‌ترین مجموعه

پژوهشی المصطفی ﷺ است، بومی‌سازی و بازتولید اندیشه دینی معاصر متناسب با نیازها و اقتضائات عرصه بین‌الملل، تبیین، تولید و تعمیق اندیشه دینی، گشودن افق‌های نوین فکری و معرفتی در دنیای معاصر، پاسخ‌گویی به مسائل و شبهات فکری و معرفتی مخاطبان و تأمین و تدوین متون و منابع درسی و کمک درسی به ویژه با رویکرد اسلامی‌سازی علوم و پشتیبانی علمی از فعالیت‌های سازمانی المصطفی ﷺ را از جمله مأموریت‌ها و تکالیف خود می‌داند.

اثر علمی پیش روی نیز که به همت مؤلف محترم جناب آقای غلامحسین حسین‌زاده‌شانه‌چی برای دوره کارشناسی رشته تاریخ اسلام در چارچوب اهداف و برنامه‌های پژوهشگاه و مبتنی بر نیازسنجی‌های صورت گرفته، تهیه و تدوین شده است.

در پایان لازم است ضمن ارج نهادن به تلاش‌های خالصانه مؤلف محترم، از کلیه دست‌اندرکاران محترم آماده‌سازی و انتشار این اثر ارزشمند، بویژه همکاران محترم مرکز بین‌المللی نشر و ترجمه المصطفی ﷺ و همه عزیزانی که به نحوی در تدوین و انتشار آن نقش داشته‌اند، قدردانی و تشکر نماییم و از خداوند متعال برای ایشان و همه خادمان عرصه تبلیغ و نشر مفاهیم و معارف دینی، آرزوی بهروزی، موفقیت و سعادت نماییم.

با احترام

پژوهشگاه بین المللی المصطفی ﷺ

فهرست

مقدمه	۱۹
درباره منابع	۲۱
۱. منابع اصیل (دست اول)	۲۱
الف) کتاب‌های تاریخی	۲۱
ب) کتاب‌های جغرافیایی	۲۷
ج) کتاب‌های تراجم (شرح حال)	۲۸
۲. منابع جدید	۲۹

بخش نخست: آسیای میانه در دوران اسلامی

۱. کلیات	۳۷
جغرافیای آسیای مرکزی	۳۷
۱. محدوده جغرافیایی	۳۷
۲. جغرافیای طبیعی	۴۰
الف) رودخانه‌ها	۴۰
ب) دریاچه‌ها	۴۳
ج) کوه‌ها	۴۴
۳. شهرهای مهم ماوراءالنهر	۴۵
الف) ختلان	۴۵
ب) چغانیان	۴۶

- ج) کات ۴۷
- د) گرگانج (جرجانیه) ۴۷
- ه) خیوه ۴۸
- و) بخارا ۴۸
- ز) سغد (صغد) ۵۰
- ح) سمرقند ۵۰
- ط) اشروسنه ۵۱
- ی) فرغانه ۵۲
- ک) خجنده ۵۲
- ل) چاچ ۵۳
- م) ایلاق ۵۳
- ن) اسپجباب ۵۴
۲. آسیای میانه پیش از اسلام ۵۷
- دوره ماقبل تاریخ ۵۷
- عصر فلزات ۶۰
- عصر تمدن‌های باستانی ۶۲
۱. دوران آریاییان نخستین ۶۲
۲. عصر هخامنشیان (۴۵۰ - ۴۲۵ ق.م) ۶۷
۳. عصر ماساژت‌ها ۶۸
۴. عصر یونانیان (سلوکیان) ۷۰
۵. عصر اشکانیان (۲۴۹ ق.م - ۲۲۴ م) ۷۴
۶. عصر کوشانی‌ها ۷۶
۷. عصر هپتالیان (هفتالیان، هیاطله) ۷۸
۸. عصر ساسانیان (۲۲۴ - ۶۳۵ م) ۸۰
۳. ورود اسلام به آسیای میانه و دوره والیان ۸۷
- دوره فتوحات ۸۷
۱. نخستین فتوحات ۸۸
۲. فتوحات نهایی ۹۱
- دوره والیان ۹۶

۹۶	۱. والیان اموی
۱۰۳	۲. والیان عباسی
۱۰۳	شورش‌های مهم در دوره والیان عباسی
۱۰۳	الف) شورش یوسف البرم
۱۰۴	ب) شورش الْمُقْتَع
۱۰۶	ج) شورش رافع بن لیث
۱۰۶	گسترش اسلام در عصر والیان
۱۱۳	۴. عصر حکومت‌های ایرانی
۱۱۳	طاهریان (۲۰۵ - ۲۵۹ق / ۸۲۱ - ۸۷۳م)
۱۲۲	سامانیان (۲۸۴ - ۳۸۹ق / ۸۹۸ - ۱۰۰۰م)
۱۲۲	۱. خاندان سامانی
۱۲۴	۲. امیر اسماعیل بنیان‌گذار پادشاهی سامانیان
۱۲۷	۳. سامانیان در اوج قدرت
۱۳۱	۴. سامانیان در سرایشی سقوط
۱۳۶	۵. سقوط سامانیان
۱۳۷	فرهنگ و تمدن ماوراءالنهر در عصر طاهری و سامانی
۱۳۷	۱. تشکیلات اداری
۱۴۰	۲. عمران و آبادانی
۱۴۰	۳. مذهب
۱۴۴	۴. دانش
۱۴۶	۵. علوم دینی
۱۵۰	۶. علوم غیر دینی
۱۵۰	الف) ریاضیات و نجوم
۱۵۱	ب) طب
۱۵۲	ج) جغرافیا
۱۵۳	۷. مراکز علمی
۱۵۴	۸. شعر و شاعران
۱۵۶	۹. تولیدات و صنایع
۱۵۶	الف) منسوجات

- ب) کشاورزی ۱۵۶
- ج) فلزات و سنگ‌های معدنی ۱۵۷
- د) تجارت ۱۵۸
- ه) فن و صنعت ۱۵۹
۵. دولت‌های ترکی ۱۶۵
- ترکان قاراخانی (ایلک‌خانان) ۱۶۶
۱. ظهور قراخانیان ۱۶۷
۲. حاکمیت مطلق ۱۶۹
۳. قراخانیان و سلجوقیان ۱۷۳
۴. قراخانیان تابع سلجوقیان ۱۷۴
۵. انقراض قراخانیان ۱۷۹
۶. قراختایان در آسیای میانه ۱۸۱
- خوارزم‌شاهیان (۴۹۰ - ۶۲۸ ق) ۱۸۵
۱. ایالت خوارزم ۱۸۵
۲. حکومت خوارزم پیش از حاکمیت ترکان ۱۸۵
۳. خوارزم‌شاهیان ترک در یک نگاه کلی ۱۸۷
۴. حکومت خوارزم‌شاهیان بر خوارزم ۱۸۸
۵. حکومت خوارزم‌شاهیان بر تمام ماوراءالنهر ۱۹۱
۶. پایان حکومت خوارزم‌شاهیان ۱۹۵
- فرهنگ و تمدن در دوره حاکمیت ترکان ۱۹۸
۱. مذهب ۱۹۸
۲. علوم و عالمان ۲۰۲
- الف) مراکز آموزش ۲۰۲
- ب) علوم دینی ۲۰۴
- ج) علوم غیردینی ۲۰۷
- د) ادب و شعر ۲۱۲
۶. حکومت‌های مغولی ۲۲۱
- ورود مغولان به ماوراءالنهر ۲۲۲

۲۲۷	اولوس جغتای
۲۲۹	۱. حکومت جغتای پسر چنگیز
۲۳۱	۲. جانشینان جغتای
۲۴۱	حکومت تیموریان
۲۴۲	۱. حکومت امیر تیمور
۲۴۹	۲. فرزندان تیمور بر اریکه قدرت
۲۵۴	۳. تمدن اسلامی ماوراءالنهر در دوره تیموری
۲۵۹	ازبکان
۲۵۹	۱. شیبانیان
۲۶۰	الف) از ابوالخیرخان تا شیبانی خان
۲۶۴	ب) از اقتدار تا انحطاط
۲۶۹	۲. هشترخانیان (آستاراخانیان) (۱۰۰۶ - ۱۱۹۸ق / ۱۵۹۹ - ۱۷۸۵م)
۲۶۹	الف) نسب و آغاز حکومت
۲۷۱	ب) دوره اقتدار
۲۷۵	ج) دوره انحطاط و سقوط
۲۸۳	۷. خان‌نشین‌های آسیای میانه تا زمان سلطه روسیه
۲۸۵	خان‌های بخارا (منغیت‌ها) (۱۱۹۹ - ۱۲۴۲ق / ۱۷۸۴ - ۱۸۲۶م)
۲۹۰	خان‌های خیوه (خوارزم)
۲۹۲	خان‌های خوقند
۲۹۳	روابط روسیه تزاری و آسیای میانه تا آغاز قرن نوزدهم میلادی
۲۹۶	۱. سلطه روسیه بر آسیای میانه در قرن نوزدهم میلادی
۳۰۲	۲. مقاومت‌های مسلمانان در زمان سلطه روس‌ها

بخش دوم: قفقاز در دوره اسلامی

۳۰۹	۱. جغرافیا و پیشینه تاریخی
۳۱۴	اقوام و ممالک قدیمی منطقه قفقاز
۳۱۴	۱. شیروان
۳۱۶	۲. طبرستان
۳۱۶	۳. سرزمین خیداق‌ها

۳۱۸	۴. سَریر
۳۱۹	۵. اَلان (ارآن)
۳۲۰	۶. سرزمین بُلغارها
۳۲۲	تاریخچه قفقاز تا ورود اسلام
۳۲۸	تقسیمات سیاسی منطقه قفقاز در حال حاضر
۳۳۳	۲. از ورود اسلام تا ورود مغول
۳۳۳	فتح قفقاز
۳۳۷	دوره حکومت امویان
۳۴۳	دوران عباسیان
۳۴۴	۱. امارت‌های محلی
۳۴۵	الف) یزیدیان در شروان
۳۴۷	ب) هاشمیان در شهر باب (دربند)
۳۴۸	ج) ساجیان
۳۵۱	د) کَنکریان (سَلاریان = مسافریان)
۳۵۵	ه) رَوادیان آزادی
۳۶۰	و) بنی دُلف
۳۶۱	ز) شدادیان در گنجه
۳۶۵	ح) امارت‌های غیر مسلمان
۳۶۶	۲. حکومت سلجوقیان
۳۷۳	۳. ورود مغولان تا سلطه روس‌ها
۳۷۳	فتوحات مغولان
۳۷۶	اولوس جوجی (اردوی طلایی)
۳۸۲	سلطه تیموریان
۳۸۴	شروان‌شاهان
۳۸۶	صفویان
۳۸۶	۱. شروان در دوره نخست صفویان
۳۹۲	۲. شروان و شاه عباس
۳۹۴	۳. ضعف صفویان و استیلای روس و عثمانی

۳۹۹	از سلطه نادر افشار تا حاکمیت آغامحمدخان قاجار
۴۰۴	استیلای روس‌ها
۴۰۴	۱. پیشروی روس‌ها در قفقاز و درگیری با قاجارها
۴۱۱	۲. آخرین نبردها و از دست رفتن قفقاز
۴۱۱	الف) نبرد اصلاندوز و عهدنامه گلستان
۴۱۳	ب) معاهده ترکمانچای و از دست رفتن کامل قفقاز
۴۱۵	ج) مقاومت مسلمانان در برابر اشغال‌گران روسیه
۴۲۳	۴. علم و ادب در قفقاز
۴۲۵	شعر و ادب در قفقاز
۴۲۹	علم و دانش
۴۳۵	کتابنامه

مقدمه

«آسیای میانه» و «قفقاز» از مناطق بسیار مهمی در آسیا هستند که از نظر موقعیت تاریخی و جغرافیایی، همیشه مورد توجه دانشمندان و سیاستمداران بوده است. اهمیت تاریخی مناطق مذکور به این سبب است که از گذشته بسیار دور سکونت‌گاه بشر بوده و در طول تاریخ، تمدن‌های بزرگ و پیشرفته‌ای در آنها به منصفه ظهور و بروز رسیده است.

این مناطق از نظر جغرافیایی محل تلاقی راه‌های ارتباطی و پیونددهنده شرق آسیا به غرب آن و اروپا بوده و دارای اعتبار و ارزش ویژه‌ای می‌باشد. آسیای میانه و قفقاز در تمام دوران تاریخ اسلام از جایگاه ارزشمندی برخوردار بوده و از جمله سرزمین‌هایی هستند که خیلی زود به بلاد اسلامی پیوستند و رویدادهای سیاسی و فرهنگی آنها، تأثیرات شگرفی در تاریخ و تمدن اسلامی داشته است؛ از این رو، آشنایی با تاریخ این نواحی، ما را در شناخت بهتر فرهنگ و تمدن اسلامی یاری می‌دهد.

با توجه به این که «تاریخ اسلام در آسیای میانه و قفقاز»، از دروس دوره کارشناسی طلاب در مرکز جهانی علوم اسلامی است، بنابراین وجود متنی که

دارای ویژگی‌های لازم برای این منظور باشد، و اهداف مورد نظر را تأمین کند، لازم و ضروری می‌نماید. در این راستا کتاب حاضر در دو بخش تنظیم شد که بخش نخست به تاریخ آسیای میانه، و بخش دوم به تاریخ قفقاز اختصاص یافته است. با توجه به این که جغرافیای آسیای میانه، گسترده‌تر از قفقاز، و تاریخ آن نیز مشتمل بر رویدادهای فراوان‌تری است، بخش نخست حجم بیشتری را در بر داشته و هر بخش، خود شامل چند فصل است که با آشنایی جغرافیایی و تاریخچه پیش از اسلام مناطق مورد نظر، شروع و با حوادث نیمه دوم سده سیزده هجری پایان می‌یابد.

در این نوشتار، تلاش بر این بوده است که در کنار شرح وقایع تاریخی، به جنبه‌های فرهنگی و تمدنی زندگی مسلمانان در این مناطق نیز توجه شود، ولی از آن‌جا که خلاصه‌نویسی و پرهیز از طولانی شدن مطالب و حجیم شدن کتاب از اهداف مورد نظر در این‌گونه تألیفات به شمار می‌رود، بنابراین نویسنده ناگزیر است که در بیان بسیاری از مباحث به ایجاز و اجمال بسنده کند.

اگرچه نمی‌توان ادعا کرد که به همه تألیفات قابل استفاده در این زمینه مراجعه شده، اما در تدوین کتاب حاضر، از منابع و مآخذ گوناگونی بهره‌برداری شده است. بخش قابل توجهی از مطالب تاریخی، از منابع کهن و دست اول موجود گرفته شده است که برخی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند.

امید آن‌که نوشتار حاضر، سودمند و مورد استفاده خوانندگان و دانش‌پژوهان واقع شود و با ارائه نظرات و پیشنهادهای خود، یاری‌رسان نویسنده در رفع کاستی‌های آن باشند.

در این جا لازم است از کلیه کسانی که در جامعة المصطفی العالمیة، بخش

تدوین متون، ریاست محترم مدرسه عالی امام خمینی (ره) و گروه تاریخ اسلام، زمینه لازم برای تدوین این کتاب را فراهم نمودند، تقدیر و سپاس به عمل آید.

درباره منابع

مطالعات تاریخی به طور معمول مبتنی بر مستندات مربوطه می‌باشد که بخش عمده این مستندات را اسناد مکتوب، یعنی کتاب‌های تاریخی یا غیر تاریخی مرتبط با موضوع تشکیل می‌دهند. در خصوص موضوع کتاب حاضر، به سبب گستردگی زمانی و مکانی، بالطبع منابع مکتوب فراوانی نیز وجود دارد که نویسنده نمی‌تواند ادعا کند که از همه آنها بهره برده، ولی دست‌کم می‌توان گفت که به مهم‌ترینشان مراجعه داشته است. این منابع به دو گروه منابع اصیل (دست اول) و منابع جدید تقسیم می‌شوند؛ مقصود از منابع اصیل، کتاب‌هایی هستند که در زمانی نزدیک‌تر به وقایع تاریخی مورد نظر نوشته شده باشند. این تألیفات از آنجایی که می‌توانند حقایق تاریخی و گزارش‌های اصیل‌تری - که گاه مشاهدات عینی نویسندگانشان می‌باشند - در اختیار ما قرار دهند، در مطالعات تاریخی اعتبار فراوانی دارند. گذشته از اینها، تألیفات جدید نیز - که در دوره معاصر توسط محققان زبردست، با شیوه‌های نوین تحقیق پدید آمده - از نظر ارائه تحلیل‌های تاریخ، حائز اهمیت ویژه‌ای می‌باشند. در ادامه، این دو گروه از منابع مورد استفاده در کتاب حاضر به طور کوتاه بررسی خواهد شد.

۱. منابع اصیل (دست اول)

الف) کتاب‌های تاریخی

بخش مهمی از منابع قابل استفاده در این نوشتار، کتاب‌های تاریخی در سه گروه عمده عمومی، محلی و دودمانی می‌باشد.

از میان کتاب‌های عمومی، آن‌که بیش از همه مورد استفاده نویسندگان قرار گرفته است، کتاب پر ارج الکامل فی التاریخ از نگاشته‌های ابن اثیر جزری است که سیر حوادث جهان اسلام را به طور دقیق تا نیمه قرن هفتم هجری بیان کرده است. گفت‌وگو درباره ارزش این کتاب ضرورتی ندارد، اما اشاره به این نکته لازم است که تفصیل و بیان جزئیات حوادث، آن‌گونه که در این کتاب آمده است، کمتر در کتب تاریخی دیگری توان یافت.

اطلاعات موجود در الکامل در خصوص قرن‌های پنجم، ششم و اوایل هفتم هجری، و آنچه که درباره «قراخانیان»، «قراختاییان»، نخستین حملات مغول و نیز دولت‌های کوچک مسلمان قفقاز پیش از سلطه ترکان، ذکر شده، تقریباً منحصر به فرد است و البته ارزش این کتاب فراگیر بوده و تنها به تاریخ آسیای میانه و قفقاز محدود نمی‌گردد. کتب تاریخی نگاشته شده پیش از الکامل، در مقایسه با آن، کارآیی کافی نداشته و در این باره آگاهی‌های زیادی را به خواننده ارائه نمی‌دهند. کتاب تجارب الامم «ابن مسکویه رازی» با وجود همین محدودیت‌ها، از مهم‌ترین منابع اطلاعاتی در خصوص حوادث قرن‌های چهارم و پنجم هجری قفقاز و به ویژه دولت‌های کوچک آن می‌باشد.

زین الاخبار «گردیزی» نیز در باب وقایع قرن‌های چهارم و پنجم «خراسان» و «ماوراءالنهر» و به ویژه درباره حکومت‌های «غزنویان»، «غوریان» و «قراخانیان» اطلاعاتی ارائه داده است که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

از تاریخ طبری، بیشتر در خصوص فتوحات و دوره والیان اموی و عباسی می‌توان کمک گرفت.

نیز مهم‌ترین مطالب مروج الذهب «مسعودی» در بخش توضیحات جغرافیایی - که در جلد نخست آمده - به ذکر ولایات و شاهان قفقاز پرداخته و مطالب

درخور توجهی را ارائه داده است؛ تاریخ یعقوبی از قدیمی‌ترین نگاشته‌های تاریخ عمومی، به سبب اختصار و تکیه بر حوادث مرکز خلافت، تقریباً هیچ اشاره‌ای به تاریخ آسیای میانه و قفقاز نکرده است.

روضه‌الصفاء «میرخواند» از شاخص‌ترین نگاشته‌های تاریخی با فاصله زمانی کمی پس از الکامل، حوادث جهان را به طور سال‌شمار ذکر کرده و اطلاعات تاریخی ارزشمندی از دوره «ایلخانی» و «تیموری» ارائه داده است؛ گرچه گاهی پردازش مفصل حوادث تاریخی در آن، خسته کننده است.

از نمونه‌های تاریخی دیگر پس از الکامل حبیب السیر «خواندمیر» که با خلاصه‌نویسی مناسب و تکیه بر نگارش موضوعی حوادث، اشکال تفصیل را برطرف کرده است و به همین دلیل زمینه کاربرد بیشتر و بهتر این کتاب فراهم شده است؛ انحطاط و سقوط تیموریان و قدرت یافتن «شیبانیان»، مهم‌ترین مطالب مورد نظر در این کتاب می‌باشد.

تمرکز نویسندگان بر ذکر حوادث منطقه‌ای خاص و دقت تاریخ‌نگاری محلی، این نوع نگاشته‌ها را از اهمیت ویژه‌ای برخوردار ساخته است. از قدیمی‌ترین کتاب‌هایی که در تاریخ ماوراءالنهر نوشته شده است، می‌توان تاریخ بخارای «ابوبکر نرشخی» را نام برد که ترجمه فارسی آن متعلق به قرن ششم هجری و تقریباً دو قرن پس از تألیف در دسترس می‌باشد. این کتاب به شرح حوادث بخش‌هایی از دوره حاکمیت سامانیان و ترکان اختصاص دارد و از منابع ممتاز در نوع خود به شمار می‌رود.

وقایع‌نگاری در قرن‌های یازدهم و دوازدهم هجری در خان‌نشین‌های ماوراءالنهر از رونق بیشتری برخوردار بوده و تألیفات مهمی در این باره به رشته تحریر درآمده است که از آن جمله عبارت‌اند از:

تذکره مقیم خانی نوشته «محمد یوسف منشی» در ذکر تاریخ فرهنگی و اجتماعی ماوراءالنهر در عصر شیبانیان و اشترخانیان (۹۰۶ - ۱۱۱۶ق).

مسخر البلاد «محمدیار بن عرب قطنان» در ذکر تاریخ شیبانیان، روابط و جنگ‌های آنان با صفویان و نیز شرح حکومت چند تن از خان‌های آنان در قرن یازده هجری.

تاریخ راقم «سمرقندی» در ذکر وقایع ماوراءالنهر طی سال‌های ۷۳۶ - ۱۰۵۴ هـ. تاریخ بخارا و خوقند «میرزا شمس بخارایی» در شرح حکومت خان‌های بخارا، خوقند و کاشغر معاصر نویسنده (قرن ۱۲هـ).

البته این کتاب‌ها را به جهت تکیه بر تاریخ ازبکان، می‌توان در زمره تواریخ دودمانی نیز جای داد. ویژگی مشترک سه کتاب یاد شده، تفصیل مطالب و ذکر جزئیات وقایع و نیز نثر نسبتاً دشوار است که گاه خواننده را در درک سیر زمانی حوادث، با مشکل رو به‌رو می‌سازد. با این حال هر چهار کتاب از منابع ارزشمند تاریخ ماوراءالنهر در سده‌های دهم و یازدهم هجری به شمار می‌روند.

کتاب گلستان ارم «عباس باکیخانوف» (قرن ۱۳هـ) درباره تاریخ قفقاز از دوران باستان تا زمان مؤلف به نگارش درآمده و گرچه نویسنده منابع تاریخی خود را ذکر نکرده، ولی مطالب آن با دیگر تواریخ قدیمی - به جز اختلاف در برخی نام‌های خاص - قابل انطباق است. ارزش و اعتبار اصلی این کتاب به ذکر حوادث روزگار مؤلف (قرن ۱۲ و ۱۳هـ) بازمی‌گردد که مهم‌ترین آنها اختلافات داخلی امیران محلی و از دست رفتن قفقاز در اثر پیشروی روس‌ها می‌باشد.

کتاب‌هایی که به ذکر تاریخ خاندان‌های حاکم پرداخته‌اند (تواریخ دودمانی) فراوان و قابل توجه می‌باشند. از قدیمی‌ترین و باارزش‌ترین آنها نوشته «ابوالفضل بیهقی» (وزیر دانشمند غزنویان) با عنوان تاریخ بیهقی (تاریخ مسعودی) می‌باشد

که شرحی از حکومت غزنویان که در خراسان به سر می‌بردند می‌باشد و به مناسبت برخی مباحث، مطالبی درخور توجه درباره دولت‌ها و اقوام ماوراءالنهری و روابط غزنویان با آنان دارد.

از مهم‌ترین مباحث تاریخ بیهقی نحوه ورود سلجوقیان به ماوراءالنهر و خراسان و نیز سلطه یافتن تدریجی آنان بر نواحی مذکور است.

تاریخ یمینی که با نام «یمین‌الدوله محمود غزنوی» و توسط «محمد عتبی» وزیر تألیف شده و به مطالب ارزنده‌ای از تاریخ قراخانیان و ختاییان اشاره کرده است، مناسبات غزنویان با سلجوقیان نخستین در ماوراءالنهر، از جمله مباحث این کتاب می‌باشد.

اگرچه کتاب‌های متعددی در باب تاریخ سلجوقیان نوشته شده است، ولی همه آنها در بررسی حوادث ماوراءالنهر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار نیستند. از آن میان، کتاب راحة الصدور و آية السرور «راوندی»، و دولة آل سلجوق «بنداری» بیشتر و به‌ویژه در باب وقایع دوره سلطان سنجر و سیطره تدریجی ختاییان و خوارزم‌شاهیان قابل استفاده بود.

«عظاملک جوینی» نیز در تاریخ جهانگشا به بخش‌هایی از تاریخ ماوراءالنهر در عهد مغول اشاره دارد. با این‌که بخش عمده این کتاب، شرح حوادث ایران و عراق در عهد مغول می‌باشد، اما فتوحات چنگیزخان در آسیای میانه و ویرانی منطقه به دست مغولان نیز به تفصیل در آن بیان شده است که مورد توجه اکثر مورخان بعدی قرار گرفت؛ از جمله مباحث این کتاب نحوه شکل‌گیری «اولوس جغتای» - آق اردو - در آسیای میانه و حوادث مربوط به آن دوره بوده که دارای اطلاعات منحصر به فردی در این باره است که کمتر در تألیفات تاریخی و اسلامی یافت می‌شود. آثاری از این قبیل در عهد تیموری بیشتر به منصفه ظهور

رسیدند که این آثار به سبب حاکمیت نخستین تیموریان در ماوراءالنهر، در تألیف کتاب حاضر مورد بهره‌برداری بیشتری واقع شدند. ظفرنامه «شامی»، ظفرنامه «یزدی» و عجائب المقدور، مشهورترین نگاشته‌های تاریخی دوران تیموری می‌باشند که البته بخش عمده مطالب آنها به زندگانی تیمور اختصاص یافته است. استفاده از کتاب‌های مذکور، دقت و هوشیاری بسیاری می‌طلبد؛ چراکه در دو کتاب نخست، تفصیل و اطناب بسیاری در بیان مطالب به کار رفته و همچنین ستایش‌های مبالغه‌آمیز و داستان‌های افسانه‌ای از زندگانی تیمور ذکر شده است. در کتاب سوم نیز، نویسنده تحت تأثیر ذهنیت منفی و آسیب‌های روحی که از کشورگشایی‌های تیمور متحمل شده بود، قرار گرفته است.

از مهم‌ترین و ارزشمندترین تألیفات در این باره، کتاب مطلع سعدین و مجمع بحرین نوشته «عبدالرزاق سمرقندی» است که شاید بتوان آن را مفصل‌ترین نوشته تاریخی دوران تیموریان به شمار آورد. سمرقندی با توجه ویژه به ذکر جزئیات وقایع و دور از عیوب کتاب‌های قبلی‌اش، اطلاعاتش درباره وقایع ماوراءالنهر در عهد تیموری را جامع‌تر از تألیفات هم‌عصرش آورده است.

از قرن دهم به بعد و به دنبال استقلال سیاسی نسبی ماوراءالنهر، کتاب‌های تاریخی متعددی در مراکز سیاسی و فرهنگی این خطه به رشته تحریر درآمدند که پیش از این به برخی از آنها اشاره شد، بیشتر آنها شباهت‌های زیادی به تواریخ محلی داشته و سرگذشت خاندان‌های حاکم در ماوراءالنهر در آنها تشریح شده است. گذشته از اینها، در کتب‌های تاریخی دوران صفویه، افشاریه و قاجاریه نیز اطلاعات ارزشمندی درباره وقایع ماوراءالنهر می‌توان یافت. روابط صفویان با ازبکان، بخش قابل توجهی از تواریخ خاندان صفوی را - که تعدادشان زیاد است - شامل می‌شود. سلطه مجدد ایران بر ماوراءالنهر و قفقاز در زمان

نادرشاه افشار و نفوذ سیاسی قاجارها در این سرزمین‌ها، از مباحث مطرح در کتب مذکور می‌باشد. همچنین از دست رفتن قفقاز و غلبه روس‌ها به تفصیل در نوشته‌های تاریخی دوران قاجاریه، مانند آهنگ سروش «میرزا محمدصادق وقایع‌نگار» و ناسخ‌التواریخ «محمدتقی سپهر» بیان شده است.

همچنین از کتاب‌های تاریخی دیگری در نگارش کتاب حاضر بهره‌برداری شد که از جمله آنها فتوح البلدان «بلاذری» می‌باشد که از منابع منحصر به فرد در باب فتوحات اسلامی در قفقاز است که اطلاعات آن در کمتر کتابی یافت می‌شود.

ب) کتاب‌های جغرافیایی

کتاب‌های جغرافیایی، همواره از منابع کمکی در مطالعات تاریخی شمرده شده و اطلاعات ارزشمندی را در اختیار محققین تاریخ می‌گذارد.

از ارزشمندترین و کهن‌ترین آثار جغرافیایی اسلامی در موضوع کتاب حاضر، کتاب حدودالعالم من المشرق الی المغرب از نویسنده ناشناس قرن چهارم هجری است که به همراه تعلیقات سودمند «مینورسکی» دانشمند شرق‌شناس روسی منتشر شده است. اطلاعات تاریخی و جغرافیایی این کتاب درباره قفقاز، بسیار جالب توجه و با حاشیه‌های ارزنده مصحح آن، اهمیت ویژه‌ای یافته است. مشابه این مطالب، کم و بیش در کتاب‌های هم‌عصر آن، مانند مروج الذهب «مسعودی» و الاعلاق النقیسه «ابن رسته» نیز دیده می‌شود. این اطلاعات به شناخت تاریخ منطقه در گذشته دور و زمان نویسندگانشان، کمک فراوانی می‌کند و آگاهی‌های سودمندی از فرهنگ، تمدن، دیانت، مردم‌شناسی و ... به خوانندگان ارائه می‌دهد. از همین قبیل، کتاب‌های احسن التقاسیم «مقدسی» و المسالک و الممالک «ابن خردادبه» است که در شناخت تاریخ و جغرافیای ماوراءالنهر دارای

اهمیت فراوانی می‌باشند. تألیفات جغرافیایی پس از اینها نیز با مرجع قرار دادن همین منابع از ارزش ویژه‌ای برخوردارند.

ج) کتاب‌های تراجم (شرح حال)

کتاب تراجم (شرح احوال) در تقسیم‌بندی موضوعی تألیفات، گاه در زمره آثار تاریخی قرار می‌گیرند؛ ولی در این جا به جهت اهمیت‌شان، به طور جداگانه مورد اشاره قرار می‌گیرند. کتاب تراجم در انواع مختلف‌شان از منابع بسیار سودمند در مطالعه تاریخ فرهنگی جوامع و ممالک اسلامی هستند. از شرح احوال مشاهیر و بزرگان - که در این کتاب‌ها آمده است - نکات بسیار ارزنده‌ای در خصوص جنبه‌های مختلف آموزش و تعلیم، علم و ادب و ... می‌توان استنباط نمود. به جز کتاب تراجم عمومی، مانند اسدالغابه «ابن اثیر»، طبقات الشافعیه «سبکی»، معجم الادباء «یاقوت حموی»، سیر اعلام النبلاء «ذهبی» و آثار بسیار دیگر که در نگارش این کتاب از آنها بهره فراوان گرفته‌ایم، چند کتاب از اهمیت ویژه‌ای برخوردار و به طور خاص به مشاهیر و بزرگان ماوراءالنهر اختصاص یافته بودند که از جمله آنها:

«ابوحفص عمر نسفی» - اوایل قرن ششم هجری - در کتاب القند فی ذکر علماء سمرقند، شرح مبسوطی درباره دانشمندان این خطه تا پایان قرن پنجم هجری آورده است؛ گرچه به سبب رویکرد مذهبی نویسنده، ذکری از دانشمندان شیعه به میان نیامده است.

«ابوطاهر سمرقندی» در قرن یازدهم هجری، کتاب سمریه را در توصیف شهر سمرقند نوشت که در کنار مطالب خواندنی بسیار، به آرامگاه‌های سمرقند و شرح حال مشاهیر مدفون در آن پرداخته است.

«احمد بن محمود» معروف به «معین الفقرا» در کتاب تاریخ ملازاده با اتخاذ همین رویه و اختصار بسیار زیادی در خصوص شهر بخارا انجام داد. معین الفقرا شناساندن بزرگان طریقت و اقطاب صوفیه در این خطه را شیوه خود قرار داد و فهرست نسبتاً طولانی‌ای از نام‌ها و شخصیت‌هایی این افراد - که برخی دانشمندان مشهور نیز در بین آنها به چشم می‌خوردند - ارائه داد که ذکر نام شخصیت‌های نزدیک به زمان حاضر، از جنبه‌های مهم این اثر است.

۲. منابع جدید

خوش‌بختانه پژوهش‌های مستقل و عالمانه فراوانی درباره تاریخ آسیای میانه و قفقاز به انجام رسیده است که برخی بررسی تاریخ کلی، و بعضی بخشی از آن و گروهی نیز تاریخ یک یا بعضی اقوام ساکن در این سرزمین‌ها را محور تحقیق خود قرار داده‌اند. از جدیدترین تألیفات کلی در تاریخ آسیای میانه، کتاب تاریخ آسیای مرکزی در دوران اسلامی «غلامرضا وره‌رام» است که به جهت موضوعی، تنها اثر در نوع خود می‌باشد؛ ولی گستردگی موضوع مورد نظر، سبب شده است که نویسنده، ناچار به خلاصه‌نویسی گردد؛ از همین رو برخی مباحث، به ویژه اوضاع سیاسی و فرهنگی سده‌های دوازده و سیزدهم هجری - احتمالاً به علت عدم دسترسی به منابع و اطلاعات مربوطه - بسیار ضعیف و اندک می‌باشد.

کتاب ترکستان در تاریخ «محمد سارلی» اگرچه عنوانی کلی دارد، ولی جنبه تاریخ‌نگاری آن ضعیف است. مطالب این کتاب به جز اطلاعات اندکی درباره تاریخ دوره اسلامی آسیای مرکزی، بیشتر به تحولات دوره معاصر و وضعیت کنونی اختصاص یافته است. البته در خصوص وضع مسلمانان منطقه، بعد از سلطه روس‌ها و شوروی‌ها می‌تواند تا حدی مفید باشد.

مجموعه چهار جلدی با عنوان تاریخ تمدن‌های آسیای مرکزی، «شماری از نویسندگان» که از طرف سازمان یونسکو به چاپ رسیده و در ایران به فارسی ترجمه شده است؛ بخش عمده این کتاب را - که به صورت مجموعه مقالات است - تاریخ باستان و یافته‌های باستان‌شناسی تشکیل می‌دهد و در تحلیل تاریخ اسلامی، بیشتر بر تاریخ ترکان متمرکز شده و در دیگر مقاطع تاریخی، چندان حائز اهمیت نمی‌باشد.

اما کتاب‌هایی که به طور جزئی به برخی موضوعات مربوط به تاریخ و تمدن منطقه پرداخته‌اند، به طور نسبی بیشتر هستند.

«باباجان غفوروف» در کتاب تاجیکان، بیشتر به قوم‌شناسی اقوام تاجیک پرداخته و جنبه تاریخی و تمدنی آن کم‌رنگ است.

کتاب تاجیکان در آینه تاریخ «امام‌علی رحمانف» بر تاریخ باستان و دیرینه‌شناسی متمرکز شده و به تاریخ دوره اسلامی کمتر توجه داشته است؛

کتاب «برات شمسا» در باب مناصب و القاب حکومتی دوره منغیته در بخارا، منحصر به فرد است و با وجود اختصار بسیار، آگاهی‌های خوبی را در اختیار محققین تاریخی گذاشته و از آن‌رو که منابع اطلاعاتی در خصوص خاندان مذکور کم است، اهمیت بسیاری دارد. تنها کتابی که اطلاعات برات شمسا را کامل می‌کند، خاطره‌های امیر عالم‌خان است که به قلم آخرین حکمران این خاندان در بخارا نوشته شده است و به همین جهت، اعتبار قابل توجهی دارد.

آثار متعددی از نویسندگان خارجی در خصوص تاریخ آسیای میانه و قفقاز به ثمر رسیده است که اغلب یک دوره زمانی، یا تاریخ یک شهر، یا خاندان و قوم خاصی را مورد بررسی قرار داده‌اند.

آثار «واسیلی ولادیمیروویچ بارتولد»، محقق پرکار روسی در این زمینه قابل

توجه می‌باشد. او در کتاب ترکستان نامه، تاریخ اقوام ترک در آسیا از دوره باستان تا عهد اسلامی را با تفصیل منحصر به فردی مورد مذاقه قرار داده، و بالطبع به بخش‌هایی از تاریخ آسیای میانه نیز پرداخته است. این کتاب به لحاظ دقت و توجه به جزئیات و گستردگی اطلاعات در نوع خود بی‌نظیر است. دو اثر دیگر او به نام‌های آسیای مرکزی تا قرن دوازده میلادی و تاریخ ترک‌های آسیای میانه - که بخش‌هایی از مطالب همان کتاب نخست را دربردارند - از نظر موضوعی در تدوین کتاب حاضر کاربرد بیشتری داشتند.

کتاب تاریخ بخارا «ریچارد فرای» نیز از بهترین نمونه‌هایی است که دوره‌ای از تاریخ این شهر را - به‌ویژه در قرون وسطا - بررسی کرده است. این کتاب به جهت توجه فراوان به جنبه‌های فرهنگی و تمدنی، از ارزش بالایی برخوردار است و به‌ویژه در بخش تاریخ، فرهنگ و تمدن مربوط به دوره سامانیان اطلاعات بسیار ارزنده‌ای ارائه داده است. تنها اشکال این کتاب، ارجاعات و استنادات اندک آن است. «آرمنیوس وامبری» نیز با بررسی تاریخ سیاسی منطقه، کتابی با همین عنوان نوشته و اطلاعات مهمی درباره تاریخ قراخانیان و ختاییان ارائه داده است.

بخشی از تألیفات نویسندگان خارجی درباره تحولات سده‌های اخیر و جدید منطقه می‌باشد که از قبیل آنها می‌توان به کتاب شرح آسیای مرکزی «کستنکو» - افسر روسی - و انتشار سیویلیزاسیون روسی در آن اشاره کرد که مستندترین مدرک در باب تسلط روسیه بر آسیای مرکزی، به قلم یکی از افراد دست‌اندرکار آن می‌باشد. نویسنده، گزارش فعالیت نیروهای روسی - که خود نیز از آنها بوده است - در آسیای میانه را که منجر به سقوط خان‌نشین‌های مسلمان آن گردید، به تفصیل ذکر کرده و نیز اطلاعاتی از جغرافیای منطقه، مردمان و فرهنگ آنان

عرضه کرده که قابل توجه است. کارهای متعددی در خصوص وضعیت مسلمانان بعد از سلطه روس‌ها صورت گرفت که کتاب «شیرین آکینر»، اقوام مسلمان اتحاد شوروی از نمونه‌های خوب آنهاست. او ضمن توجه به تاریخچه و وقایع تاریخی مربوط به اقوام، محور اساسی کتاب را وضع مسلمانان پس از اشغال و اوضاع کنونی آنان و منطقه قرار داده است. این کتاب، اطلاعات قابل توجهی درباره جوامع مسلمان در آسیای میانه و قفقاز ارائه می‌دهد. مشابه این نوشته را - در سطحی پایین‌تر - «غلامرضا گلی زواره» در جغرافیای تاریخی و سیاسی آسیای مرکزی به انجام رسانده است.

کتاب حکومت مسکو و مسئله مسلمانان آسیای مرکزی شوروی «مایکل ریوکی» از همین قبیل است که بیشتر بر تحولات سیاسی دهه‌های نخست قرن نوزدهم در سرزمین‌های مورد بحث، تمرکز کرده است. اطلاعات ریوکی در خصوص نهضت‌های مقاومت مسلمانان در برابر روس‌ها قابل توجه است. برخی از مجموعه مقالات درباره آسیای میانه که به همت «محسن مدیر شانه چی» گردآوری شده است، در بهره‌برداری برای موضوعات اخیر مفید بودند.

نویسندگان روسی در تاریخ قفقاز نیز پیش‌گام بوده‌اند. «ولادیمیر مینورسکی» در کتاب پژوهش‌هایی در تاریخ قفقاز، برخی اطلاعات تاریخی مربوط به این منطقه را بر اساس منابع کهن گرد آورده و به تفسیر و بررسی آنها پرداخته است. او با استناد به کشفیات باستان‌شناسی کوشیده است تا گوشه‌هایی از تاریخ باستان منطقه را روشن سازد؛ او همچنین در نگاشته دیگرش به نام تاریخ شروان با تکیه به برخی از منابع اسلامی، اطلاعات کلی را درباره برخی از دولت‌های اسلامی ارائه داده و از ورود به جزئیات خودداری کرده است.

علاوه بر بهره‌گیری از کتب مذکور، در تدوین این کتاب از تحقیقات جدید و

معاصر نیز استفاده شده است. بیشتر کتاب‌هایی که با موضوع تاریخ اسلام و ایران نوشته شده، اطلاعاتی نیز درباره موضوع مورد نظر بیان کرده‌اند؛ چراکه تاریخ آسیای مرکزی و قفقاز، به لحاظ مسلمان بودن و قرار داشتن - در بیشتر دوره‌های تاریخی - در حوزه حاکمیت ایران - قبل و بعد از اسلام - اُلفت و نزدیکی زیادی با تاریخ اسلام و ایران دارد. همچنین تحقیقات انجام شده درباره برخی دولت‌ها و خاندان‌های حاکم ارتباط بسیار نزدیکی با موضوع کتاب حاضر دارند؛ مانند کتاب فرهنگ و تمدن اسلامی در قلمرو سامانیان «محمد رضا ناجی»، تاریخ تیموریان و ترکمانان «حسین جعفری» دو کتاب امپراتوری صحرانوردان «رنه گروسه» و تاریخ فتوحات مغول «ساندرز» نیز اطلاعات بسیار و مفیدی درباره حکومت‌های مغولی در آسیای مرکزی - اولوس جغتای و قفقاز، اولوس جوجی (اردوی زرین) - در اختیار نویسنده قرار دادند.

همچنین کتاب‌هایی که در موضوعات فرهنگ و تمدن اسلامی نوشته شده‌اند، مانند کتاب‌های: تاریخ ادبیات، تاریخ علم، تاریخ تمدن، هنر و معماری، دایرة المعارف‌ها و فرهنگ‌ها، و همین طور منابع کتاب‌شناسی، در بسیاری از زمینه‌ها مورد استفاده نویسنده این کتاب قرار گرفت که نام بردن همه آنها مقدور نیست.